

COGNITIVE LINGUISTICS AND METHODOLOGY

Suvonova R.A

Associate Professor Linguistics of Samarkand State University

Annotation.

This article discusses semantics, which is a part of cognitive linguistics. Metonymy is analyzed from the methodological field of the semantic field.

Keywords: Cognitive linguistics, visual aids, metonymy, semantics, pragmalinguistics, methodology, novelty, approach.

Tilshunoslikda lisoniy hodisalar tahliliga kognitiv yondashuv til va tafakkur, soʻz maʼnosining oʻzaro munosabati muammolarini kategoriyalash va konseptlashtirish orqali bilimning turli strukturalarini shakllantirish va ularning tilda namoyon boʻlish imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Bu esa tilshunoslar tomonidan tilshunoslikning yangi davri deb baholanmoqda va u lingvistik semantika, pragmalingvistika, kognitolingvistika singari tilning ichki tuzilishini soʻzlovchi va tingovchi shaxs bilan bogʻlab oʻrganilmoqda.

Zamonaviy lingvistikada uslubiyat tilning boshqa sohalariga qatori doimiy oʻrganilib borishi lozim boʻlgan asosiy masalalar sirasiga kiradi. Bu fanning oʻrganilish sohasi kundan-kun kengayib borayotganligi tufayli yangidan- yangi yoʻnalishlar shakllanmoqda va ular uslubiyatda yangi tushuncha va atamalar bilan boyimoqda. Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan qaraganimizda semantika ham eng yuqori darajadagi soha hisoblanadi.

Bu fan tilshunoslikning eng qadimiy sohalaridan biridir. Chunonchi antik retorikadan ildiz olgan uslubiyat dunyo tamaddudi bilan birgama birga odimlab, ikki-uch ming yillar davomida insonlarning kommunikativ jarayonida faol xizmatda boʻlib, rivojlanib, sayqallanib, shakllanib hamda tarmoqlanib bordi.

Natijada tilshunoslik ilmining amaliyiligi oʻzida toʻliq mujassam etdi. Uzoq tarixiy rivojlanish bosqichini boshidan kechirgan uslubiyat fani masalalari bugungi kunda ham oʻz dolzarbligini boyitib, koʻrsatib bormoqda.

Demak biz uslubiyat tilini koʻp asrlik majoziy maʼnodagi "posboni" deyishimiz mumkin.

Shu oʻrinda biz koʻchimlardan biri boʻlgan metonimiyaga hodisasiga toʻxtalamiz. Metonimiya shu maʼno taraqqiyotlarining bir koʻrinishidir. Metonimiyaning mohiyatini belgilash uchun uning mazkur maʼno taraqqiyotlari ichidagi oʻrnini va unga yondosh kelgan hodisalardan farqini aniqlab olish zarur. Maʼno taraqqiyoti esa turli koʻrinishlarga ega boʻladi.

Soʻz maʼnosi oʻz ifoda doirasini kengaytirishi yoki toraytirishi shuningdek, mavhum holatga kelishi yoki aniq ifodaga ega boʻlishi mumkin. Metonimiyani doimo obrazlilik, emotsionallik, serqatlamlilik va taʼsirchanlik bilan bogʻlab oʻrganish lozim.

Oʻzbek tilidagi metonimiyalarni yondosh hodisalardan farqlash va ularning hosil boʻlish sabablari atroflicha tadqiq etilgan. Uni nutq sathida I.K.Shukurov tekshirgan boʻlsa, til hodisasi sifatida M.M.Mirtojiev oʻrgangan. Ushbu tadqiqotlarga tayangan holda, yondosh hodisalardan farqlab berganligini kuzatgan holda, metonimiya va yangi maʼno hosil boʻlish hodisalarini ochib berishga harakat qilindi.

Metonimiya soʻzning muayyan leksik maʼnosi taraqqiyoti natijasida yangi hosila maʼnolarni yuzaga keltirishi va turli koʻrinishlarga egadir. Lekin uning koʻrinishlarini belgilashda turlicha yondashuvlar mavjud. Baʼzi manbalarda uni faqat metafora va metonimiyadan iborat deb ikkiga ajratishdan boshlab, jami turlarini oltitagacha deb koʻrsatadilar.

Hosila ma'no yuzaga kelishini metafora va metonimiyalarning o'zidan iborat deb qayd etadilar va sinekdoxaga xos xususiyatlarni metonimiyaga qo'shib yuboradilar yoki sinekdoxani qayd etgan holda metonimiyaning tarkibida o'rganadilar. Lekin metonimiya bilan sinekdoxa tilning boshqa-boshqa hodisalari hisoblanib, o'ziga hos xususiyatlari bilan keskin farqlanadi.

Masalan: "tikan" so'zida sinekdoxa sodir bo'lgan. Uning hosil qiluvchi ma'nosi o'simlik tanasidagi ignasimon qadaluvchi qismini bildiradi. Masalan: Ollohdan beamr tikan kirmaydi. Uning hosila ma'nosi o'simlikni bildiradi. Leksik ma'no o'simlik va uning qadaluvchi bo'lagi o'rtasidagi munosabatga asoslangan.

Ayrim adabiyotlarni o'qiganimizda kishini kiyimi, belgisi yoki undagi biror belgili narsani nomi bilan chaqirish ham sinekdoxa deb ko'rsatilgan. Aslida bu misollardagi hosila ma'nolarning yuzaga kelishi sinekdoxa emas, balki metonimiya deb qaralishi kerak.

Masalan: Birovni shlyapa, chopon, do'ppi kabi kiyim nomlarida chaqiradigan bo'lsangiz albatta shu kiyim egasiga xitob qilgan bo'lasiz. Lekin bu kiyim egasining bir qismi emas, chunki zaruratga ko'ra u necha marta almashtiriladi. Agar uni sinekdoxa nuqtai nazaridan qarajak, kiyim odamning ehtiyoj qismi deb tan olingani bo'ladi.

Yana bir qiziq misol: Ko'chada haydovchi aravacha tortib ketayotgan odamga qichqirdi: "Hoy, arava ko'chaning chetiga chiq". Bu misolda arava so'zi nutqiy metonimiyaga uchragan. "Arava" so'zi uni tortib ketayotgan odamni ifoda etadi. Agar uni nutqiy sinekdoxa nuqtai nazarda qarajak, arava ham odamning qismi hisoblanadi. Albatta bu mantiqqa xilofdir.

Ayrim hollarda mensimaganlikdan ba'zi odamlarni cho'loq, kar, soqov yoki bukri deb ularning nomi bilan atab chaqirishadi. Bularni ham ayrim tilshunoslar sinekdoxaga misol qilib olishadi. Ammo bu o'rinda kishining nomi ellipsisga uchragan bo'lib, o'rnida aniqlovchi berilgan bo'ladi. U sinekdoxa emas, balki nutqiy substantivatsiya hodisasidir.

Xullas, metonimiya so'zga xos semantik-uslubiy hodisa bo'lib, undagi muayyan ma'no taraqqiyoti, yangi hosila ma'noning narsa va ma'nolar o'rtasidagi aloqadorlikka ko'ra yuzaga kelish kechimi deb tushunilishi kerak.

Metonimiya aniq bir so'zda sodir bo'lar ekan, u til va nutq hodisasi sifatida kuzatiladi. Lekin ulardan hosil qiluvchi va hosila ma'nolar tarkibida o'zaro umumiy va differentsial semalarning mavjudligi bilan ajralib turadi.

Adabiyotlar

1. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2007. 67 б
2. Aliqulov T. Yangi ma'no ko'chish usullari haqida. O'zbek tili va adabiyoti jurnali, 1974, 1-son, 76-78-betlar.
3. Mirtojiev M. Metonimiyani sodir bo'lishi. O'zbek tili leksikologiyasi va grammatikasi masalalari- Toshkent: TUN, 1978, 37-49-betlar.
4. Karimov S. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. - Samarqand: SamDU nashri, 1994.- 72-bet.
5. Suvonova R. O'zbek tilida metonimiya. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti- Toshkent:- 2003, 35-70-betlar.